

Постановка проблеми. Зростаюча роль шкільної гуманітарної освіти у пізнанні культурних цінностей різних народів, духовних надбань людства актуалізує проблему залучення школярів до кращих досягнень світової літератури і культури, загальнолюдських та національних духовних цінностей, виховання високої читацької та загальної культури. Підвищення ролі літератури в інтелектуальному розвитку особистості визначається специфікою художньої творчості як особливої форми духовно-практичної діяльності. Одним із пріоритетів сучасного освітнього процесу постає формування ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі здобуття ними літературної освіти. Застосовуючи різноманітні засоби виразності, зарубіжна література забезпечує розвиток естетичних смаків і вподобань читачів, формує культуру міжособистісних стосунків, сприяє вихованню милосердя, шляхетності, людяності, толерантності, що складають основні неперехідні цінності як для окремої людини, так і всіх народів.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема формування ціннісних орієнтацій була предметом дослідження методистів. Їх увагу привертають умови, що найбільше сприяють формуванню ціннісних орієнтацій (Г.Беленький, В.Голубков, М.Кудряшов, В.Маранцман, Є.Пасічник, Л.Мірошніченко, О.Ісаєва, Ж.Клименко, А.Лісовський, Ю.Султанов та інші); такий важливий аспект сприймання мистецьких явищ, як емоційність, без якої неможливо формування ціннісних орієнтацій; становлення особистості у процесі вивчення літератури, однією із складових якого є ціннісна орієнтація (Т.Браже, Н.Волошина, О.Ісаєва, А.Лісовський, Л.Мірошніченко, Є.Пасічник та інші), викладання концептуальних підходів до організації процесу літературного аналізу, що також сприяє формуванню в учнів ціннісних орієнтацій (Г.Беленький, В.Гладишев, В.Маранцман, А.Ситченко, Б.Шалагінов та інші).

Метою даної статті є висвітлення особливостей формування ціннісних орієнтацій старшокласників на різних етапах вивчення епічного твору.

Виклад основного матеріалу. Основна мета процесу формування ціннісних орієнтацій полягає у вивченні художніх творів з опорою на усвідомлювання втілених у них цінностей, досягнення моральних, естетичних позицій літературних персонажів, засвоєння учнями ціннісного потенціалу твору, осмислення співвідношення цінностей, виражених у художніх творах, у зв'язку із власною системою цінностей.

Основними детермінантами ціннісних орієнтацій виступають моральні умови життєдіяльності, рівень загальної культури, здібності людини, переконання, моральні принципи, система цінностей особистості. Зміст ціннісної орієнтації особистості – у спрямованості особистості на ті чи інші цінності матеріальної та духовної культури суспільства. Психологічний механізм процесу формування ціннісних орієнтацій базується на рецептивній інтелектуально-емоційній діяльності людини, включає в себе відчуття, сприйняття, спостереження та пізнання і досліджується вченими як механізм соціальної регуляції поведінки особистості.

Формування ціннісних орієнтацій у методиці викладання літератури – процес емоційно-естетичної, аналітико-синтетичної і комунікативної діяльності учнів, спрямований на сприйняття та пізнання твору (когнітивний компонент), його осмислення й тлумачення (оцінювальний компонент) і висловлення цього тлумачення (комунікативний і поведінковий компонент).

Загальна концепція системи формування ціннісних орієнтацій старшокласників складається: а) з процесу вивчення зарубіжної літератури; б) складників педагогічної моделі формування в учнів ціннісних орієнтацій, зокрема типології вмінь опанувати ціннісний потенціал художніх творів і завдань, спрямованих на вироблення певних умінь; в) конкретних видів діяльності учителя та учнів на кожному з етапів вивчення літературного твору.

У дослідженні спираємося на послідовність етапів вивчення художнього твору, визначену Л.Мірошніченко, яка виділяє в старших класах підготовку учнів до сприйняття, первинне читання тексту, підготовку до його аналізу, власне аналіз прочитаного твору та підсумкові заняття, творчі усні й письмові роботи учнів [3, с. 196-248].

Головне на етапі підготовки до сприйняття художнього твору – зацікавити учнів, викликати у них бажання прочитати текст. Учителю проводить презентацію твору: подає цікаві фрагменти з тексту, які найбільше інтригують, застосовує методи і прийоми, види та форми навчальної діяльності, що сприяють актуалізації певних цінностей, проголошуваних у конкретних творах.

Читання тексту – особливо відповідальний етап вивчення художнього твору. Учень залишається наодинці з текстом, осмислити який зможе, лише спираючись на власний читацький досвід. У кожного виникають свої враження від прочитаного, формується власне ціннісне ставлення до нього, що створює передумови для ціннісних орієнтацій. На етапі сприймання художнього твору важливими видами навчальної діяльності учнів є читання тексту, логіко-емоційне вживання в текст, відтворення образів, подій, розуміння вчинків головних персонажів.

На етапі первинного сприймання (читання) художнього твору є ще один важливий вид навчальної діяльності – орієнтація на ціннісний потенціал твору, яка певною мірою залежить від логіко-емоційного вживання в текст. Відтворення образів, подій залежить від того, наскільки повно і правильно читачі усвідомлюють зміст твору.

Після прочитання художнього твору спрямовуємо роботу на підготовку учнів до його аналізу. На цьому етапі у свідомості учнів відбувається відображення цінностей, втілених у творі, що на попередньому етапі вивчення твору відбувалося підсвідомо. Учні замислюються над тим, що для них у тексті цікаве, намагаються сформулювати загальне первісне враження від прочитаного. Важливо виявити первинні враження, що суттєво впливають на усвідомлення учнями морально-естетичних цінностей, виражених у художніх творах.

Наведемо фрагмент уроку за романом Л.Толстого «Анна Кареніна» (10 кл.) з метою з'ясування первинних емоційно-оцінних вражень учнів від прочитаного.

Результати опитування учнів показали, що вони без особливих труднощів прочитали твір, проте мотиви поведінки головної героїні потребували глибшого розгляду. За допомогою евристичної бесіди насамперед з'ясуємо, якою учні уявляють Анну, яке ставлення автора до неї:

1. Якою ви уявляєте Анну? Спробуйте описати словесний портрет жінки.
2. Чи викликає героїня у вас симпатію? Чим саме?
3. Як змальовує її автор? На яких деталях її зовнішності акцентує увагу?
4. Поясніть ставлення письменника до Анни Кареніної. З яких деталей тексту це помітно?

Учні наводять судження автора, героїв про Анну, підкреслюють красу, вишуканість, ласкавий, ніжний, приязний вираз обличчя цієї жінки. Портретні деталі не тільки допомагають відчутти враження Вронського від знайомства з Анною, але й формують перше читацьке сприйняття, допомагають проникнути у внутрішній світ героїні.

На цьому етапі підготовки до аналізу твору важливим видом роботи учнів є виконання випереджального завдання: сформулювати свої запитання до тексту, на які цікаво отримати відповіді. З-поміж запитань, що виникли в учнів до роману «Анна Кареніна», привертають увагу передусім такі:

- Чи мають право засуджувати Анну люди, які зраджують своїх чоловіків, жінок? Чому Анна їх так дратує?
- Як сьогодні люди сприймають такі явища, як адюльтер, розлучення?
- Чому автор «вбиває» свою героїню?
- Якщо Вронський кохає Анну, навіщо тоді завдає їй болю?

Обговорення цих питань орієнтує учнів на цінності, які має родина (дім, взаєморозуміння, сімейний добробут, злагода та довіра, подружня вірність), внаслідок чого глибшає розуміння коханої жінки, іншої людини.

На етапі підготовки до аналізу відбувається проникнення учнів у зміст прочитаного, розуміння вчинків персонажів і бажання озвучити своє ставлення до них. Наведемо приклад читацького враження від новели Ф.Кафки «Перевтілення», яке висловлює учень (11 кл.):

«Твір «Перевтілення» мене дуже вразив. Сподобалось те, як письменник зобразив людину у зовсім іншому ракурсі. Від неї відвернулися навіть рідні, а все тому, що ця людина стала безпомічною. Проводячи паралель із сучасним світом, можна сказати, що в нашому суспільстві дуже багато таких «жуків», якого зобразив Кафка. З одного боку, це – самотня людина, яка не має друзів, які б переживали за неї, навіть рідні ставляться, як чужі. У сучасному суспільстві можна спостерігати таку ж саму ситуацію перетворення на самотню, нікому не потрібну людину. «Перевтілення» – твір з трагічним кінцем, але, читаючи його, відчуваш бажання боротися, бажання жити» (Віктор Л.).

Читацькі враження від новели Ф.Кафки «Перевтілення» дають змогу вчителю акцентувати увагу на катастрофічній втраті ідеалів, сенсу буття, людяності членів сімейства Замзи, орієнтуючи на виховання почуття святості родини, милосердя, співчуття, прощення, відродження духовних цінностей.

Так на уроці учні мають можливість «продовжити пізнавати себе через твори світової літератури...» [1, с. 3] та захищати вічні цінності.

Сутність формування ціннісних орієнтацій полягає у вивченні художніх творів з опорою на усвідомлення втілених у них цінностей, засвоєння учнями морально-естетичного потенціалу твору і вироблення вміння обирати позитивні цінності. Відбувається цілеспрямоване формування в особистості ставлення до явищ дійсності шляхом впливу на особистісні якості старшокласника, фіксування факту засвоєння цінностей і зміни особистісних якостей учня.

Одне з найважливіших завдань учителя, на думку М.Кудряшова, полягає в тому, щоб навчити учнів сприймати художній твір у цілісності, розуміти взаємозв'язок усіх його компонентів. Сприймання є водночас осмислення, освоєння твору мистецтва, містить у собі елементи його аналізу. Робота над твором полягає у вст. Оновленні взаємозумовленості змісту і форми, авторської точки зору, його світорозуміння, ідеалів, зв'язків даного твору з іншими творами, з колом культурно-історичних явищ епохи написання твору та нашої сучасності [2, с.145-148]. Таким чином, сприймання невіддільне від аналізу.

Одним із способів вирішення проблеми відбору художніх образів, деталей для аналізу є використання випереджальних завдань. Проілюструємо це на прикладі повісті О. де Бальзака «Гобсек».

Учням пропонувалися випереджальні завдання, що акцентували увагу на деталях стосунків людей у буржуазному суспільстві:

- Визначите, якими засобами Гобсек створював свій статок?
- Які стосунки у Гобсека з родичами?
- Як віконтеса де Гранльє вирішує долю своєї дочки?
- Наведіть роздуми Гобсека з приводу того, на що здатні люди заради грошей?
- Оцініть, як Гобсек пояснює основу стосунків людей у буржуазному суспільстві?
- Покажіть, яка пристрасть визначає логіку вчинків лихваря? Які цінності він сповідує?
- Пригадайте висловлювання лихваря, які розкривають його життєву філософію.
- Чи сприяють гобсеки розвитку ринково-економічних відносин у демократичному суспільстві?

Наступний етап вивчення художнього твору – підсумковий. Його мета – поглибити, узагальнити й систематизувати вивчений матеріал; висновки, творчі завдання. Важливо, щоб учні могли сформулювати власне естетичне судження про текст; визначити, яке місце посідає певний художній твір у їх розвитку; співвідносити цінності, виявлені в художньому творі, із власною системою цінностей.

Для цього використовуються прийоми і види роботи, що спонукають учнів до самостійної синтетичної діяльності. Наприклад, такі усні й письмові завдання узагальненого характеру:

1. Схарактеризуйте персонажів, які вплинули на ваш моральний вибір у визначенні духовних цінностей твору.
2. Поясніть ціннісний потенціал прочитаного і сформулюйте своє естетичне судження про літературний текст.

Одним із найбільш ефективних методів формування високого рівня сформованості ціннісних орієнтацій був на цьому етапі дослідницький. Завдання, що ставилися, передбачали такі самостійні дії учнів: відбір художньої інформації, її аналіз, постановка проблеми, формування свого варіанту. Наприклад:

- Обгрунтуйте авторську позицію і способи її вираження у творі Ф.Кафки «Перевтілення».
- Дослідіть, як постає проблема вибору в романі А.Каю «Чума».
- Виявіть спорідненість теми людського буття у романі А.Каю «Чума» і картини Пабло Пікассо «Герника».

Особливостями формування ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі вивчення художнього твору є:

- зачитування найбільш інтригуючі уривків твору;
- формування учнями запитань до тексту, які виникли у них у процесі читання;
- виконання дослідницьких завдань, що потребують самостійних навчально-пізнавальних дій; завдань творчого характеру, спрямованих на трансформацію авторського тексту;
- використання різних шляхів аналізу художнього твору;
- використання прийомів випереджальних завдань, демонстрації мікросюжетів для сценарію за прочитаними творами.

Резюме. У статті розкриваються особливості формування ціннісних орієнтацій старшокласників на різних етапах вивчення епічного твору. Аналізуються дослідження методистів з цієї проблеми. Найбільшу увагу вони звертають на такі питання, як підготовка до аналізу, принципи й шляхи аналізу. Розглядається діяльність учителя й учнів на уроці. Визначаються основні особливості формування ціннісних орієнтацій старшокласників. **Ключові слова:** цінності, ціннісні орієнтації, етапи вивчення твору, експериментальне навчання.

Резюме. В статті розкриваються особливості формування ціннісних орієнтацій старшокласників на різних етапах вивчення епічного твору. Аналізуються дослідження методистів по цій проблемі. Вони звертають

внимание на такие вопросы, как подготовка к анализу, принципы и пути анализа. Рассматривается деятельность учителя и учащихся на уроке. Определяются основные особенности формирования ценностных ориентаций старшеклассников.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, этапы изучения произведения, экспериментальное обучение.

Summary. The peculiarities of the formation the value orientation of senior pupils on different stages of studying the epic work are investigated in the article. Different methodists have researched the problem of the formation of the value orientation. The conditions which work towards formation the value orientation, and their studies are analyzed in the article. The conditions which work towards formation the value orientation and making the personality in the process of studying foreign literature are also the subjects of much study in the article. The author of the article also uses the sequence of stages in the studying the work of art by L. Miroshnichenko. **Keywords:** values, value orientation, experimental learning, stages of studying the work of art.

Література

1. Ісаєва О.О. Світова література: підр. для 11-го кл. загальноосвітніх навч. закладів / О.О.Ісаєва, Ж.В.Клименко, А.О.Мельник. – Харків: Сидія, 2011. – 320 с.

2. Кудряшов М.І. Аналіз літературного твору та завдання розвитку учнів // Література і виховання: зб. матеріалів: посібник для вчителя / Упоряд. А.В.Іванченко, Н.П.Каменська. – К.: Рад. шк., 1989. – С. 144 – 152.

3. Мірошніченко Л.Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах. Підручник. – К.: Видавничий Дім «Слово», – 2010. – 432 с.